

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה מה: חיוב קריאת שמע ותפילה לנשים ולקטנים

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה מה: חיוב קריאת שמע ותפילה לנשים ולקטנים

**

רקע

הסוגיה בדפים יט:--כ. עוסקת בהתנגשות בין איסור תורה לבין כבוד הבריות. אדם הולך בשוק ומוצא כלאים בכגדו, האם יפשוט בגדו ויתבזה בלכתו ערום בשוק, או שמפני כבוד הבריות מותר לו ללבוש כלאים עד שיגיע לביתו?

לסוגיה זו חשיבות חינוכית רבה [הסוגיה מלמדת אותנו מהי מסירות הנפש הנדרשת מאתנו בקיום מצוות], אך כיוון שאינה עוסקת במצות קריאת שמע, אנו נדלג עליה לסוגיית הגמ' הבאה הדנה בשלושה נושאים:

- א. חיוב נשים בקריאת שמע, בתפילה, בקידוש, בברכת המזון ובשאר מצוות עשה.
 - ב. חיוב קטן במצוות.
 - ג. יכולתו של קטן להוציא גדול ידי חובתו, וכן יכולתו של המחויב בדבר מדרבנן להוציא את החייב בו מהתורה.
- כאן נעסוק בחיוב נשים וקטנים במצוות, חוץ מחיוב נשים בברכת המזון שנעסוק בו בהלכות המזון [ח"ב עמ' 286]. דיון הוצאת אחרים ידי חובתם קשור בעיקר לדיני ברכות, ולכן גם בסוגיה זו נעסוק שם [ח"ב סוגיה סה עמ' 282].

מקורות

א. גמ' כ. כ: "מתני' נשים ועבדים וקטנים... מדקדקים [על] עצמם עד כזית ועד כביצה"

ב. קטן בקריאת שמע ובתפילה

רש"י ד"ה קטנים

תוס' ד"ה וקטנים

רמב"ם הל' קריאת שמע פ"ד ה"א, הל' תפילה פ"ו ה"י

נשים בקריאת שמע ובתפילה

1. רש"י ד"ה וחייבין בתפלה, הכי גרסינן תפלה דרחמי נינהו

תוס' ד"ה בתפלה

רי"ף יא:--יב. "מתני' נשים... הואיל ואיתנהו בשמירה איתנהו בזכירה"

תר"י ד"ה גמ' תפלה, "... אי נמי מפני שהיא רחמים"

רמב"ם הל' קריאת שמע פ"ד ה"א, הל' תפילה פ"א הל' א-ב, פ"ו ה"י

2. בית יוסף סי' ע ד"ה כתוב באהל מועד

ג. שו"ע סי' ע סע' א-ב; מגן אברהם סי' ע סק"א; משנה ברורה סק"ב

סי' קו סע' א; מגן אברהם סק"ב; משנה ברורה סק"ד

בית יוסף סי' ע ד"ה כתוב

כתוב באהל מועד, נראה דעבד ואשה חייבים הם בקבלת הייחוד דהיינו פסוק ראשון.

מגן אברהם אורח חיים סימן ע"ס ק א

נשים וכו' - נראה לי דנשים פטורות גם כן מברכת קריאת שמע דיש להם גם כן זמן קבוע כמו שכתוב סוף סימן נ"ח וכן משמע ממה שכתבו תלמידי רבנו יונה, וזה לשונם: ואף על פי שהתפלה יש לה זמן קבוע, מכל מקום כיון שאמרו הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו כמצוה שאין הזמן גרמא דיינינן לה, אי נמי מפני שהוא רחמים, עכ"ל. וכן הוא בגמרא. משמע דפטורין מברכות אלו, גם מברכת הלבנה הם פטורין כמו שכתוב סי' תכ"ו. אך נראה לי דמכל מקום מחוייבים לומר אמת ויציב, דזכירות יציאת מצרים הוא דאורייתא כמו שכתוב סי' ס"ו, ואם כן צריכים לסמוך גאולה לתפלה.

מגן אברהם אורח חיים סימן ק"ס ק ב

מצות עשה - כן כתב הרמב"ם דסבירא ליה דתפלה מצות עשה דאורייתא היא, דכתיב ולעבדו בכל לבבכם וכו', אך מדאורייתא די בפעם אחד ביום ובכל נוסח שירצה. ולכן נהגו רוב נשים שאין מתפללות בתמידות משום דאומרים מיד בבוקר סמוך לנטילה איזה בקשה, ומדאורייתא די בזה, ואפשר שגם חכמים לא חייבום יותר. והרמב"ן סובר תפלה דרבנן וכן דעת רוב הפוסקים ועיין בתוס' דברכות דף כ' ריש ע"ב. ובסמ"ק כתב שמצוה להתפלל בעת צרה.

הסבר הסוגיה

נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין, וחייבין בתפלה ובמזוזה ובברכת המזון. [משנה כ.]

המשנה כוללת נשים וקטנים בחדא מחתא, פוטרת אותם מקריאת שמע ומתפילין, ומחייבתם בתפילה, במזוזה ובברכת המזון. דין נשים נראה פשוט, שהרי ידוע שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן [קריאת שמע ותפילין], וחייבות במצוות עשה שלא הזמן גרמן [תפילה, מזוזה וברכת המזון], אך דין קטן אינו ברור כלל, שהרי קטן פטור מהתורה מכל המצוות, וחייב מדרבנן בכולן, ומדוע המשנה מחלקת בין המצוות השונות?

נחלקו הראשונים בהסבר דין קטן המובא במשנה:

רש"י [ד"ה קטנים] מבאר, שהמשנה עוסקת בקטן שהגיע לחינוך. קטן שהגיע לחינוך אביו חייב לחנכו לתפילה, למצות מזוזה, לברכת המזון ולקיום כל מצוות התורה. קריאת שמע ותפילין הן מצוות ייחודיות, ובהן אין מצות חינוך. קריאת שמע - כיוון שאביו אינו מצוי תמיד בזמן קריאת שמע, ותפילין - כיוון שתפילין צריכים גוף נקי, וקטן אינו יודע לשמור גופו. לדעת רש"י מתחדש במשנה חידוש גדול. למרות שכלל נקוט בדינו, שקטן חייב במצוות מדין חינוך, יש מצוות שאין חיוב לחנכו בהן.

רבינו תם [תוס' ד"ה וקטנים] מקשה על הסברו של רש"י מברייתא [סוכה מב.] האומרת: "קטן היודע... לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין, יודע לדבר אביו לומדו תורה וקריאת שמע"; מוכח שקטן חייב בתפילין ובקריאת שמע.

רבינו תם מפרש, שהמשנה עוסקת בקטנים שלא הגיעו לחינוך, ולכן הם פטורים מקריאת שמע ומתפילין. הסיפא של המשנה המחייבת בתפילה, במזוזה ובברכת המזון דנה בנשים ובעבדים בלבד. קטנים שלא הגיעו לחינוך פטורים מכל המצוות. כך מפרש ר"ת את המשנה: "נשים ועבדים וקטנים [שלא הגיעו לחינוך] פטורין מקריאת שמע ומן התפילין, וחייבין [נשים ועבדים בלבד] בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון"¹.

מהרמב"ם משמע שיש לו שיטה שלישית בהסבר המשנה. לפני שנבאר את שיטתו נקדים הקדמה קצרה בעניין מצות חינוך של בן קטן.

הראשונים נחלקים בגדרי החיוב של קטן במצוות. מתוס' [טו. ד"ה ורבי] משמע, שקטן חייב במצוות מדרבנן. הרמב"ן [במלחמות יב.] חולק ולדעתו קטן אינו חייב כלל, והחיוב הוא על האב החייב מדרבנן לחנך את בנו לקיום מצוות².

הרמב"ם משתמש בשתי לשונות לגבי מצות חינוך, יש מקומות שהוא מנסח את המצוה כחיוב על הקטן³, ויש מקומות שהוא מנסחה כחיוב על האב⁴. משמעות הדבר, שיש מצוה כללית על האב לחנך את בנו למצוות, ומצוה זו נוהגת בכל המצוות. בנוסף לכך חכמים תיקנו בחלק מהמצוות גם חיוב על הקטן. הבחנה זו בולטת במיוחד בהלכות קריאת שמע [פ"ד ה"א], שם פוסק הרמב"ם: "נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע, ומלמדין את הקטנים לקרותה בעונתה ומברכין לפניה ולאחריה כדי לחנכן במצוות". הקטן עצמו פטור מקריאת שמע, אך אביו חייב לחנכו, כשם שהוא חייב לחנכו לכל המצוות.

לפי הסבר זה, המשנה מתבארת בשופי. המשנה אינה עוסקת בחיוב של אב לחנך את בנו למצוות. חיוב זה קיים בכל המצוות, ואין המשנה צריכה לעסוק בו. המשנה עוסקת בחיוב של הבן עצמו, והיא קובעת מהן המצוות שהקטן חייב בהן ומהן המצוות שקטן פטור מהן. המשנה מלמדת אותנו שקטן פטור מקריאת שמע ומתפילין וחייב בתפילה, במזוזה ובברכת המזון⁵. הרמב"ם מנסח את גדרי קטן במצוות אלו על פי הפסיקה של המשנה⁶.

¹ הגר"א [סי' ע סע' ב אות ד] דוחה את פירוש רבינו תם כיוון שהוא דחוק, ומאמץ את פירוש רש"י. כדי לתרץ את הקושיה מהברייתא הוא מסביר שאין היא עוסקת בחינוך למצוות קריאת שמע אלא בחינוך ללימוד תורה.

² הנפקא מינה בין שתי השיטות היא אם קטן יכול להוציא ידי חובה אדם החייב במצוות מדרבנן. תוס' סוברים, כפי שמפורש בסוגייתנו, שקטן יכול להוציא ידי חובה גדול שלא אכל שיעור שביעה, וחובו בברכת המזון הוא מדרבנן. הרמב"ן סובר, שקטן אינו חייב כלל, ולפיכך אין הוא יכול להוציא גדול ידי חובתו, אפילו לא במצוות דרבנן [הרמב"ן אינו גורס: "ולטעמין קטן..."].

³ הל' תפלה פ"ו ה"י, הל' ציצית פ"ג ה"ט, הל' ברכות פ"ה ה"א, הל' סוכה פ"ו ה"א, הל' לולב פ"ז ה"ט.

⁴ הל' חגיגה פ"ב ה"ג, הל' קריאת שמע פ"ד ה"א, הל' תפילין מזוזה וספר תורה פ"ד ה"ג, שם פ"ה ה"י, הל' חמץ ומצה פ"ו ה"י, הל' מגילה פ"א ה"א.

⁵ פרשנות הרמב"ם למשנה פותרת שאלה ששואלים הראשונים [תוס' טו. ד"ה ורבי] לגבי היכולת של קטן להוציא גדול במצוות דרבנן. קטן חייב מדרבנן בברכת המזון ולכן מוציא גדול, ופטור מדרבנן מקריאת מגילה ולכן אינו מוציא גדול ידי חובתו. לקמן בהלכות ברכת המזון [ח"ב עמ' 287-288] נעסוק בשיטת הרמב"ם ובשאר השיטות בעניין זה.

⁶ "קטן שידוע לשמור תפיליו אביו לוקח לו תפילין כדי לחנכו במצוות" [הל' תפילין פ"ד ה"ג], "נשים ועבדים וקטנים חייבים בתפילה" [הל' תפילה פ"ו ה"ז], "הקטנים חייבין בברכת המזון מדברי סופרים כדי לחנכן

המשנה אומרת שנשים פטורות מקריאת שמע. מסבירה הגמ' [כ:]: שהיתה הוה אמינא שנשים חייבות בקריאת שמע מפני שיש בה מלכות שמים, קא משמע לן שנשים פטורות. הבית יוסף [סי' ע סע' א ד"ה כתוב] מביא בשם "אהל מועד": "נראה דעבד ואשה חייבים הם בקבלת הייחוד דהיינו פסוק ראשון". ומסביר הב"ח [שם ד"ה נשים] שה"אהל מועד" למד חיוב נשים בפסוק ראשון מההוה אמינא שנשים חייבות בקריאת שמע מפני שיש בה מלכות שמים, זאת אומרת שנשים חייבות בקבלת עול מלכות שמים, ואם כך נשים חייבות בפסוק ראשון של קריאת שמע. ניתן לדחות ראיה זו ולומר, שאמנם נשים חייבות במצות ייחוד ה', אך אינן חייבות בקיום מצוה זו על ידי קריאת פרשה בתורה שחרית וערבית [הגר"א (סי' ע סע' א אות ב) מוכיח מהגמ' שאין חיוב לנשים לקרוא פסוק ראשון].

המשנה מחייבת נשים בתפילה, והגמ' מסבירה מדוע. להסבר הגמ' יש כמה גרסאות בראשונים:

רש"י [ד"ה הכי גרסינן תפלה דרחמי נינהו] גורס: "וחייבין בתפלה - דרחמי נינהו". תוס' גורסים: "וחייבין בתפילה - פשיטא, כיון דכתיב ערב ובקר וצהריים אשיחה ואהמה כמצות עשה שהזמן גרמא הוי, קמ"ל דרחמי נינהו".

נראה, שרש"י אינו גורס כגרסת התוס' כיוון שלדעתו החילוק בין מצוות עשה שהזמן גרמן למצוות עשה שלא הזמן גרמן קיים רק במצוות דאורייתא, ולא בתפילה שחיובה מדרבנן. חיוב נשים במצוות דרבנן, תלוי בתקנה ייחודית של חכמים בכל מקרה ומקרה, וכיוון שתפילה "רחמי" היא, חכמים תיקנו שנשים חייבות בתפילה כאנשים. תוס' חולקים ולדעתם גם במצוות דרבנן יש חילוק בין מצוות עשה שהזמן גרמן לבין מצוות עשה שלא הזמן גרמן. תפילה היא מצוה עשה מדרבנן שהזמן גרמה, וחיוב נשים הוא רק מפני שתפילה היא "רחמי" ונשים זקוקות לרחמים כאנשים. בין שתי הגרסאות הללו אין נפקא להלכה, ונשים חייבות בכל התפילות כאנשים.

לר"ף ולרמב"ם היתה, כנראה, גרסה שלישית. הרי"ף [יא:]: כותב: "קרית שמע ותפילין דהוה ליה מצות עשה שהזמן גרמא, וכל מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות. תפילה ומזוזה וברכת המזון דהוה ליה מצות עשה שלא הזמן גרמא, וכל מצות עשה שלא הזמן גרמא נשים חייבות". משמע, שהוא לא גרס את כל הפשיטות של הגמ', לא גרס בתפילה "דרחמי נינהו", וחיוב נשים בתפילה הוא מפני שתפילה היא מצוה עשה שלא הזמן גרמה. כך עולה גם מפסק הרמב"ם [הל' תפילה פ"א הל' א-ב]: "ואין מנין התפלות מן התורה, ואין משנה תפלה הזאת מן התורה ואין לתפלה זמן קבוע מן התורה, ולפיכך נשים ועבדים חייבין בתפלה לפי שהיא מצוה עשה שלא הזמן גרמא".

דברי הרמב"ם מתייחסים לחיוב מדאורייתא בלבד, ונשאלת השאלה מה הדין בחיובי התפילה שהם מדרבנן. ניתן להבין שכיוון שמדרבנן יש לתפילה זמנים מוגדרים, חיוב

במצות "הל' ברכות פ"ה ה"א]. צריך עיון מדוע בהלכות מזוזה [פ"ה ה"י] פסק הרמב"ם: "מחנכים את הקטנים לעשות מזוזה לבתיהם".

תפילה מדרבנן מוגדר כמצות עשה שהזמן גרמה, ונשים פטורות ממנו, אך ניתן להבין שכיוון שנשים חייבות בתפילה מהתורה, החיוב מדרבנן נבנה על גבי החיוב מהתורה, וכל החייב בדין תורה חייב בכל הגדרים מדרבנן. לשאלה זו נפקא מינה גדולה להלכה. לפי האפשרות הראשונה, נשים חייבות רק בתפילה אחת ביום, וגם בה אינן חייבות בנוסח שתיקנו חכמים אלא יכולות לחבר לעצמן נוסח אישי שלהן. לפי האפשרות השנייה, נשים חייבות בשלוש תפילות ביום, ובכל דיני תפילות שתיקנו חכמים.

המגן אברהם [סי' קו סק"ב] מסתפק בשתי אפשרויות אלו: "ולכן נהגו רוב נשים שאין מתפללות בתמידות משום דאומרים מיד בבוקר סמוך לנטילה איזה בקשה ומדאורייתא די בזה⁷, ואפשר שגם חכמים לא חייבו יותר". המגן אברהם מסתפק אם חכמים חייבו נשים בשלוש תפילות כאנשים, או שלא חייבו אותן בחיוב נוסף על המצוה מהתורה.

סיכום

קטן שלא הגיע לחינוך פטור מכל המצוות, וקטן שהגיע לחינוך חייב במצוות מדין חינוך. לדעת הרמב"ן מצות חינוך היא מצוה על האב, ולדעת התוס' מצות חינוך מחייבת את הבן במצוות. הרמב"ם סובר שאב מחויב לחנך את בנו לכל המצוות, ובחלק מהמצוות יש גם חיוב על הקטן. במצות קריאת שמע סוברים רבינו תם והרמב"ם, שאב חייב לחנך את בנו למצות קריאת שמע, ורש"י סובר שאין חיוב חינוך במצות קריאת שמע. כל הראשונים מודים שקטן חייב בתפילה מדרבנן.

נשים פטורות מקריאת שמע, והב"ח מחייבן בפסוק ראשון. נשים חייבות בתפילה, ומפורש בדברי התוס' ומשמע בדברי רש"י, שהן חייבות בכל התפילות כאנשים. בשיטת הרי"ף והרמב"ם יש מקום להסתפק אם נשים חייבות בתפילה אחת בלבד או שחייבות בכל התפילות. מסתימת לשונם של הרי"ף והרמב"ם משמע שנשים חייבות בכל התפילות.

הלכה

השו"ע [סי' ע סע' ב] פוסק כרש"י, שאין חיוב חינוך במצות קריאת שמע, אך מוסיף ש"ראוי לנהוג כרבינו תם". לגבי תפילה הוא [סי' קו סע' א] פוסק שקטנים שהגיעו לחינוך חייבים בתפילה.

השו"ע [סי' ע סע' א] פוסק שנשים פטורות מקריאת שמע, אך מוסיף: "ונכון ללמדם שיקבלו עליהן עול מלכות שמים" [רמ"א: "ויקראו לפחות פסוק ראשון"]. לגבי תפילה פוסק השו"ע [סי' קו סע' א] כרמב"ם, שנשים חייבות בתפילה מפני שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמה. המשנה ברורה [סק"ד] אומר שרוב הראשונים סוברים שתפילה דרבנן, ולפיכך נשים חייבות בכל התפילות כאנשים, אמנם למעשה נשים חייבות בתפילת שחרית ומנחה בלבד, כיוון שתפילת ערבית רשות, וחיובה הוא רק מפני שקיבלו עליהם להתפלל, ונשים לא

⁷ ברמב"ם [הל' תפילה פ"א ה"ב] מפורש שלא די בבקשה, אלא יש חיוב מהתורה להגיד דברי שבח, לבקש בקשה ולסיים בהודאה.

קיבלו זאת על עצמן. הרב עובדיה יוסף [שו"ת יביע אומר ח"ו סי' יז] פוסק שנשים חייבות בתפילה אחת בלבד.

פסקו של הרב עובדיה יוסף מבוסס על כך שהשו"ע פסק כשיטת הרמב"ם, אך כפי שראינו לעיל אין ראייה מדברי הרמב"ם לכך שנשים פטורות מתפילות דרבנן, ומסתימת לשונו של הרמב"ם משמע שהן חייבות. ניתן להביא שתי ראיות מהרמב"ם עצמו שנשים חייבות בכל התפילות:

א. הרמב"ם בפירושו המשנה [קידושין פ"א מ"ז] כותב: "הלא ידעת שאכילת מצה ליל פסח, ושמחה במועדים, והקהל, ותפלה ומקרא מגילה, ונר חנוכה, ונר שבת, וקידוש היום, כל אלו מצוות עשה שהזמן גרמא, וכל אחת מהן חיובה לנשים כחיובה לאנשים". הרמב"ם כותב שתפילה היא מצוות עשה שהזמן גרמא - מכאן מוכח שכוונתו למצוה מדרבנן להתפלל שלוש תפילות ביום, ועל מצוה זו הוא כותב: "חיובה לנשים כחיובה לאנשים" [הרב עובדיה יוסף מתייחס לרמב"ם בפירושו המשנה, ואומר שהרמב"ם חזר בו. הטענה שהרמב"ם חזר בו יכולה להאמר רק במקרה שהחזרה מפורשת במשנה תורה, בכל מקרה שיש שתי פרשנויות שקולות, יש ללמוד מפירושו המשנה מהו הפירוש הנכון].

ב. הרמב"ם כפל את חיוב הנשים בתפילה פעמיים. פעם ראשונה בפרק א [ה"ב] בדיון על חיוב תפילה מהתורה, ופעם שנייה בסוף פרק ו [ה"י]. בסוף פרק ו, בסיום דיני תפילת היחיד, פוסק הרמב"ם: "נשים ועבדים וקטנים חייבים בתפילה, וכל איש שפטור מקריאת שמע פטור מן התפילה". כאן ודאי מדובר גם על התפילה מדרבנן, ובכל זאת כותב הרמב"ם שנשים חייבות.

ניתן להוכיח הבנה זו גם מתלמידי רבינו יונה [יא: ד"ה גמ'], שאינם גורסים בגמ' "דרחמי נינהו" אלא שתפילה היא מצוות עשה שלא הזמן גרמא, ואף על פי כן פשוט להם שנשים חייבות בתפילה כאנשים.

יש להוסיף, שהרב עובדיה יוסף אינו מצטט אף ראשון שניתן לדייק מדבריו שנשים אינן חייבות בתפילה כאנשים, ופסקו מבוסס על המגן אברהם, שאף הוא לא פסק כן בצורה ברורה אלא רק כלימוד זכות ובלשון "אפשר".